

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдурахманов Р. А. Стрессовые состояния в боевой подготовке и их психологические последствия / Р. А. Абдурахманов // Мир психологии. – 1998. – №2. – С. 131–134.
2. Бандурко О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : [науково-практичний посібник] / О. М. Бандурка. – Харків : НУВС, 2005. – 319 с.
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности / В. А. Бодров. – М. : Инфра-М, 2001. – 286 с.
4. Логачев М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 – юридическая психология / М. Г. Логачев. – Харьков, 2001. – 21 с.
5. Ответчиков А. В. Психологическое состояние в особых условиях ведения боевых действий : [уч. пособие] / А. В. Ответчиков. – М. : ВПА, 1991. – 56 с.
6. Тимченко О. В. Основні психологічні стани, що знижують ефективність діяльності особового складу підрозділів особливого ризику / О. В. Тимченко // Вісник Харківського державного університету. – 2000. – №472. – С. 134–136.
7. Чміль О. Ф. Формування психологічної готовності працівників ОВС до застосування табельної вогнепальної зброї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 – юридична психологія. – Харків, 2007. – 21 с.

УДК 159.9:34.01

Землянська О.В., д. психол. н., професор, професор кафедри психології та педагогіки ХНУВС

ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ОБ'ЄКТ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті наведені результати комплексної розробки проблеми використання спеціальних психологічних знань при проведенні судово-психологічних експертиз не тільки в процесі кримінального, але і цивільного судочинства, з урахуванням змін, що відбулися в концепції і змісті кримінального законодавства України.

Ключові слова: особистість, суб'єкт правосвідомості, об'єкт судово-психологічної експертизи, підекспертної особи, системний аналіз.

В статье приведены результаты комплексной разработки проблемы использования специальных психологических знаний при проведении судебно-психологической экспертизы не только в процессе уголовного, но и гражданского судопроизводства с учетом изменений, которые произошли в концепции и содержании уголовного законодательства Украины.

Ключевые слова: личность, субъект правосознания, объект судебно-психологической экспертизы, системный анализ.

Постановка проблеми. Складність соціально – економічної ситуації в країні, різка диференціація населення в матеріальному забезпеченні, поява великої кількості людей з низьким рівнем статку, безробіття значної частки працездатних громадян, недоліки в системі освіти, падіння рівня моральної та правової культури і поваги до закону, поширення порушень законності в різних галузях життя, недосконалість законодавства й ін., - все це загострює проблему злочинності. В останні роки спостерігаються якісні зміни її структури, поява нових видів, збільшення частки тяжких злочинів проти особистості. У ситуації злочину особистість опиняється або сама, або до того ж втягує інших, а потім у процесі слідства і судового розгляду виступає в різних ролях, в якості: свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинувачуваного - підсудного, позивача, відповідача у цивільних і кримінальних справах.

Актуальність нашого дослідження визначається, насамперед, тим великим теоретичним та практичним значенням, яке має використання спеціальних психологічних знань і методів наукової психології, що дозволяють об'єктивно встановлювати й оцінювати психологічні особливості, суб'єктивні причини і внутрішні механізми конкретних вчинків людей, яких залучено до сфери кримінального і цивільного судочинства.

Психологічні аспекти теорії та практики судово-психологічної експертизи (СПЕ) розроблялися у фундаментальних дослідженнях Ю.М. Антоняна, Л.В. Алексєєвої, Н.В. Алікіної, О.М. Бандурки, С.П. Бочарової, Т.П. Вісковатової, В.В. Гульдана, В.Є. Коновалової, Л.П. Конишевої, М.В. Костицького, Й.А. Кудрявцева, В.С. Медведєва, З.І. Мітрохіної, В.В. Нагаєва, В.В. Романова, Ф.С. Сафуанова, О.Д. Ситковської, Ю.В. Чуфаровського і ін. [1; 2; 3; 7].

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі теоретико-методологічного обґрунтування проблеми особистості, системного аналізу її як суб'єкта правової свідомості та об'єкта судово-психологічної експертизи, визначити сутність СПЕ, її принципи, розробити її концептуальні положення, визначити тенденції подальшого розвитку, визнати СПЕ як основний метод комплексного пізнання особистості в умовах кримінального і цивільного судочинства.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становили: положення щодо єдності свідомості, діяльності та спілкування (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, С.П. Бочарова, В.О. Моляко та ін.); системно-структурний підхід до особистості (Б.Г. Ананьєв, К.К. Платонов, Б.Ф. Ломов, С.П. Бочарова, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.І. Барко, О.В. Тімченко та ін.); дослідження в галузі психології міжособистісного

пізнання та спілкування (Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андрєєва, О.О. Бодальов, В.М. Мясіщев, В.О. Лабунська та ін.); суб'єктно-об'єктний підхід до особистості (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, А.В. Брушлінський, К.А. Абульханова-Славська, В.О. Татенко); положення про механізми регуляції та саморегуляції особистості (П.К. Анохін, Г.С. Нікіфоров, Л.М. Балабанова, О.В. Тімченко, В.О. Лефтеров, М.Й. Боришевський, В.С. Медведєв, О.К. Польшин та ін.).

В дослідженні проаналізована особлива сфера свідомості особистості - правова свідомість та умови її формування. Правова свідомість - це засвоєна суб'єктом система знань, що відбиває прийнятий у даному суспільстві правопорядок і виступає підставою самоорганізації соціально-нормативної поведінки.

Правосвідомість нами характеризується як концептуальна (внутрішня інтелектуальна) модель суб'єкта, в якій, з одного боку, відбивається сутність правових норм суспільства, а з іншого боку - формуються програми цілеспрямованої правової поведінки. Психологічний механізм взаємодії відображаючої (теоретичної) сфери правосвідомості з її регуляторною сферою уявляється надзвичайно складним, але він одержує своє розкриття завдяки методам системного аналізу [2, С.150]. Правосвідомість особистості в процесі свого розвитку і функціонування виступає як провідний компонент складної саморегулюючої функціональної системи соціальної поведінки, що містить у собі процеси прийому і переробки правової інформації. У становленні правосвідомості відіграє роль не тільки суб'єктивна самооцінка, але також об'єктивна соціальна (колективна) оцінка поведінки людини іншими людьми. Ця оцінка є найважливішим чинником, що стимулює інтелектуальний аналіз і емоційні переживання особистістю результатів своїх вчинків, відповідальність, прагнення до удосконалювання своєї соціально-нормативної поведінки. Розглянута роль правових норм в соціалізації особистості. Доведено, що той слід, який залишає соціальна (правова) норма в психічній структурі індивіда, виступає насамперед як установка, але цим аж ніяк не применшується значущість свідомих процесів.

Правова соціалізація особистості, формування правової свідомості обумовлено дією трьох груп факторів: загальнолюдським досвідом у сфері спілкування та діяльності; матеріальними і духовними рисами даного суспільства і соціальної групи, до якої належить індивід; конкретним змістом виробничих, сімейних, побутових та інших соціальних зв'язків, що складають особистий життєвий досвід індивіда.

Особистість розглядається автором як суб'єкт правової свідомості, в якій об'єднані, відображальні і регуляторні сфери психіки.

Найбільш частими є СПЕ у відношенні обвинуваченого (неповнолітнього та повнолітнього) і потерпілих (частіше малолітніх і неповнолітніх) по справах про злочин проти статевої свободи та недоторканості особи.

В дослідженні визначена наступна класифікація мотивів протиправної поведінки у неповнолітніх: 1) біологічні мотиви, що забезпечують фізіологічні потреби; 2) загально «гуманні» мотиви, що задовольняють особисті потреби рідних і близьких; 3) корисливі мотиви з метою матеріального збагачення; 4) інфантильні мотиви, де домінують гедоністичні цілі з романтичним і пригодницьким відтінком; 5) мотиви самоствердження в рамках реакції наслідування референтній групі; 6) агресивні мотиви, що приводять до хуліганства, актам вандалізму, помсти, вбивствам; 7) мотив страху, можливий у двох варіантах: а) підпорядкування в силу психологічної залежності від членів групи чи її лідера і б) примус у силу фізичної залежності і прямих погроз розправи. Саме тут яскраво виявляється боротьба мотивів, коли суб'єкт усвідомлює і розуміє протиправність діяння, але не може керувати своїми діями у повній мірі.

Відзначається неусвідомлювана мотивація злочинної поведінки деяких неповнолітніх. Причин неусвідомлюваних мотивів злочинної поведінки багато. Це в основному залежить від особливостей особистісного розвитку. Неусвідомлювані мотиви були пов'язані з неадекватною самооцінкою особистості неповнолітнього злочинця і, найчастіше, з дисгармонійною структурою його особистості.

Злочини неповнолітніх носять переважно груповий характер. Соціально-психологічна специфіка злочинної групи неповнолітніх виявляється в тому, що сама наявність її, підтримка з її боку служать причиною залучення в її діяльність нових членів, а головне, є тим фактором, що формує в підлітків антисоціальні погляди і потреби, сприяє усвідомленню сили групи і приводить до здійснення правопорушень. У цих умовах з'являються великі можливості для виникнення і поширення визначеного злочинного «досвіду». Як правило, у групах відбуваються найбільш тяжкі злочини: пограбування, розбої, хуліганство, зґвалтування, вбивства. Психологічний аспект вивчення злочинів групи неповнолітніх виявляється в аналізі дій кожного учасника в процесі здійснення злочинного задуму, у з'ясуванні структурних відносин у групі. Рольова конкретизація дозволяє оцінити вплив авторитету організатора (лідера) на того чи іншого члена злочинної групи, визначити, який вплив групової думки здійснювався на індивіда, яким чином виникають і формуються мотиви групової кримінальної діяльності неповнолітніх. Мотиви групових злочинів неповнолітніх мають деякі особливості. Значний інтерес представляє явище конформізму. У процесі групової злочинної діяльності конформізм виявляється через вплив групової думки на індивіда. Варто помітити, що в умовах надзвичайної, екстремальної ситуації, що виникає при здійсненні злочину, конформність вище, ніж у звичайних умовах, оскільки індивід не має у своєму розпорядженні часу для аналізу конкретних обставин, оцінки свого становища.

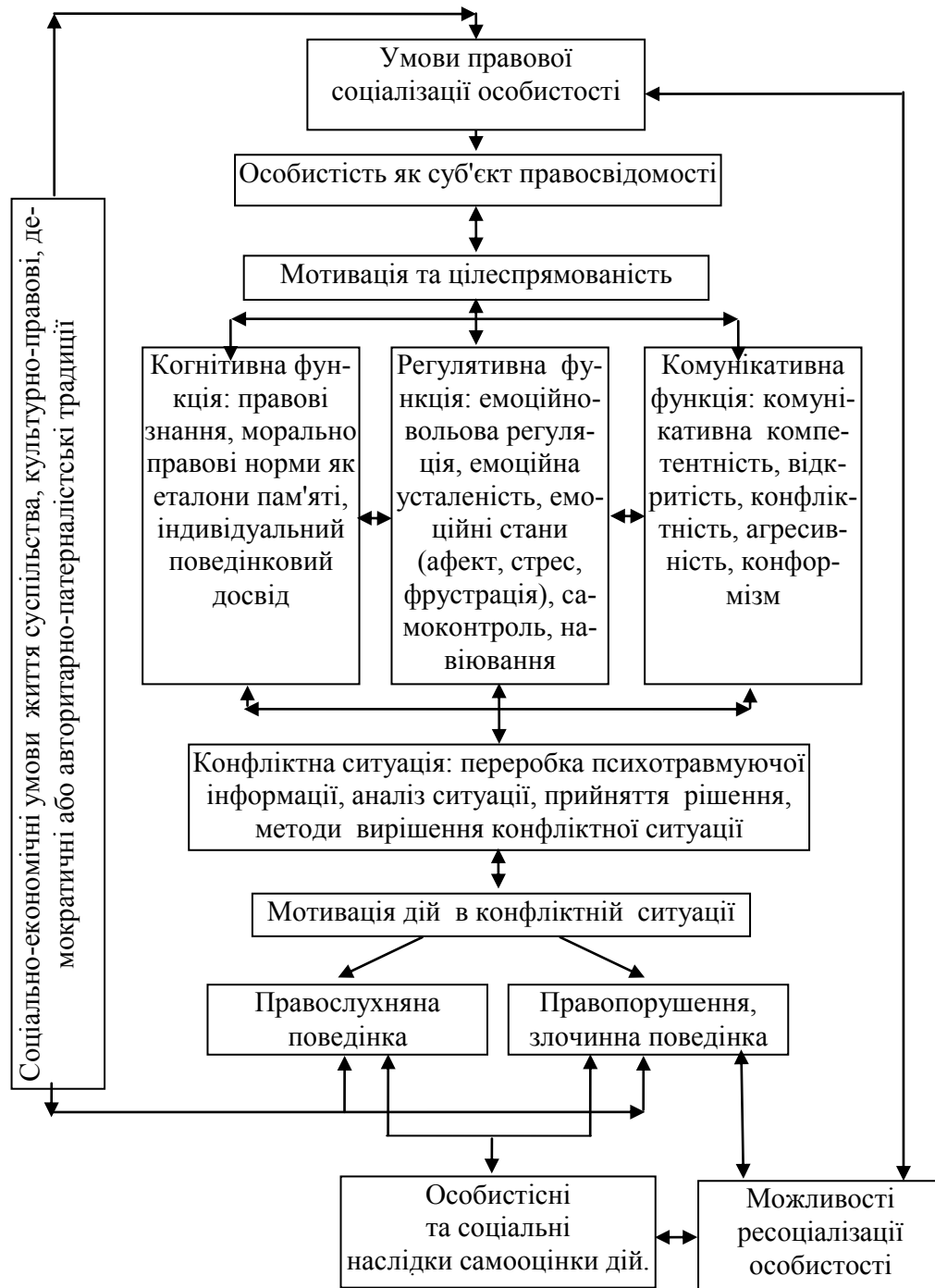

Рис.1. Модель психологічної структури поведінки в ситуації конфлікту

Результати вивчення особистості дорослих правопорушників показує, що правосвідомість обвинуваченого характеризується, як правило, низьким рівнем розвитку або її значною деформацією. Розвиток моральної і правової свідомості особистості є важливою складовою частиною процесу соціалізації індивіда, засвоєння ним певних соціальних ролей і духовних цінностей - ідеології, моралі, права, культури, соціальних норм поведінки - і їх реалізації в різноманітних видах соціальної ді-

яльності. Соціалізація особистості, формування правової свідомості обумовлено дією трьох груп чинників: загальнолюдським досвідом у сфері праці, спілкування і поведінки; матеріальними і духовними рисами даного соціального ладу і тієї соціальної групи, до якої індивід належить; конкретним змістом виробничих, сімейних, побутових і інших соціальних зв'язків і відносин, що складають особистий життєвий досвід індивіда.

Результати дослідження дозволили дати докладну характеристику мотиваційній сфері особистості злочинця. Підкреслюється, що проблема мотивації складається в з'ясуванні не тільки первісних спонукальних моментів людської активності, але і усіх факторів, що направляють, регулюють і підтримують розвиток діяльності людини. Мотив злочинного діяння не можна розуміти як ізольований, одномоментний психічний акт. У механізмі здійснення злочину спонукування особистості корелюють із прийнятими нею способами поведінки. Між елементами системи «мотив – ціль – спосіб» існують не однобічні, а двосторонні, зворотні зв'язки: мотив↔ціль↔спосіб. Зрозуміти поведінку злочинця – визначає зрозуміти його поведінкові стереотипи і стійкі мотиви поведінки. Аналіз стимулів кримінальної поведінки показує, що провідними мотивами є помста, користь, хуліганські спонукування, низинні спонукування, ревності, неприязні стосунки і т.д. Деякі з цих мотивів містять у собі різний психологічний зміст. Наприклад, корисливі дії можуть бути мотивовані, із психологічної точки зору, прагненням до збагачення, потребою в самоствердженні, заздрістю, бажанням вести дозвільний спосіб життя, пристрастю до розваг чи азартним іграм, потребою в задоволенні потягів, які важко переборювати (наприклад, до алкоголю або наркотикам).

Експерт-психолог повинен враховувати також особливості станів і ситуацій, у яких знаходиться особа, котра вчинила злочин, причому, якщо цей стан і обставини істотно обмежують міру її усвідомлення, свободу волевиявлення, то розцінюються як пом'якшувальні. Психології відомий ряд емоційних станів, що характеризуються високою емоційною напругою. До них відносяться стрес, фрустрація і стан фізіологічного афекту.

Стан фізіологічного афекту характеризується стислістю і «вибуховим» характером, протікає бурхливо й стрімко і може дати непідвладну свідомому вольовому контролю розрядку в дії, що звичайно супроводжується яскраво вираженими вегетативними і руховими проявами. З погляду оцінки змісту переживань можна виділити афекти радості, страху, гніву, горя. Частіше усього проводяться судово-психологічні експертизи фізіологічного афекту гніву або страху. Розглянуто декілька механізмів виникнення афектів. Стан афекту може формуватись у суб'єкта дуже швидко і протягом часток секунди досягти свого апогею, він виникає раптово не тільки для навколишніх, але й для самого

суб'єкта. Він характеризується високою напруженістю й інтенсивністю реалізації фізичних і психологічних ресурсів людини. Тривалість подібного стану може коливатися від декількох секунд до декількох хвилин, після чого настає різкий і навальний спад емоційного збудження, наростає стан спустошення, крайньої втоми, відбувається поступове усвідомлення вчиненого, що часто супроводжується почуттям каяття, розгубленості, жалю до потерпілого чи страху щодо скоєного. З метою розробки психологічних критеріїв діагностики фізіологічного афекту необхідно більш чітко визначити особливості ситуацій, що сприяють виникненню афекту. Фізіологічний афект виникає, як правило, у конфліктній для суб'єкта ситуації. Виникненню афекту може передувати достатньо тривалий період накопичення негативних емоційних переживань. У цьому випадку характерним є тривалий стан внутрішньої емоційної напруги й іноді незначний додатковий негативний вплив (чергова образа) може стати «пусковим механізмом» розвитку і реалізації афективного стану. Можливий і проміжний механізм, коли повторний негативний вплив подразника було відстрочено в часі (від декількох хвилин до декількох років). Особливість фізіологічного афекту полягає в тому, що він сприймається як незвична, парадоксальна, не характерна для особистості підекспертного форма реагування.

На відміну від осіб, які вчинили злочин поза станом афекту, для підекспертних, які знаходились в момент злочину в стані фізіологічного афекту, характерними є наступні індивідуально-психологічні особливості: ригідність мислення, яка перешкоджає діяти адекватно ситуації (для іншої групи підекспертних, які скоїли злочин поза станом афекту близькими були неадекватні самооцінки, егоцентризм), емотивна акцентуація характеру; це глибока емоційна залученість до ситуації, тенденція оцінювати свої потреби як високо значущі, недостатня адекватність поведінки. Підвищена емоційна залученість до ситуації виявляються у них в емоційному відгуку на будь-які стимули, що навіть реально не існували. На специфіку поведінкових реакцій істотний вплив мають особистісні характеристики, особливо міра емоційної врівноваженості. Низька емоційна врівноваженість є суттєвим чинником, що може призвести до напруженого емоційного стану, вона виявляється в суб'єкта з підвищеною чутливістю і збуджуваністю, емоційною дратівливістю, з нестачею самоконтролю і тривожною самооцінкою.

Одержані дані дозволили зробити висновок, що для виникнення стану фізіологічного афекту необхідною є одночасно наявність системи чинників: індивідуально-психологічних якостей особистості (наприклад, емотивна акцентуація характеру, ригідність психічних процесів, схильність накопичувати негативні переживання, особливості ціннісних орієнтацій), індивідуальні способи реагування на конфліктні ситуації, порушення та зазіхання потерпілим на особливо значущі боки життєдіяльнос-

ті особистості, а також ситуативні фактори. На основі аналізу одержаних даних було зроблено висновки, що емоційні стани взаємно пов'язані, стан стресу чи фрустрації може перейти до афективного вибуху (стрес → афект; фрустрація → афект; стрес → фрустрація → афект).

Висновки. У дослідженні наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми особистості як суб'єкта правосвідомості та об'єкта судово-психологічної експертизи. Визначено сутність СПЕ (як в процесі кримінального, так і цивільного судочинства з урахуванням змін, що відбулися в концепції і змісті кримінального законодавства України), її принципи, розроблено її концептуальні положення, визначено тенденції подальшого розвитку, визнано СПЕ як основний метод комплексного пізнання особистості в умовах кримінального і цивільного судочинства. Отримані результати довели можливість побудови достатньо повного психологічного портрету підекспертної особи, що є реальною допомогою слідчим та суддям.

В роботі розкрита концептуальна структура правової свідомості особистості та фактори її деформації. Побудована структурно-функціональна модель психологічної структури поведінки особистості в ситуації конфлікту, в якій підкреслюється провідна регулююча роль правосвідомості.

Проведені дослідження показують, що системний підхід до організації судово-психологічної експертизи значно підвищує ефективність психологічного вивчення особи, яка опинилась в сфері кримінального чи цивільного судочинства.

Додатково до загальнопсихологічних принципів, що є обов'язковими для усякої судово-психологічної експертизи, сформульовано ряд додаткових принципів, які забезпечують змістовність та адекватність створювання психологічного портрету особистості в різних видах судово-психологічних досліджень. До таких принципів треба віднести: принцип об'єктивності детермінації делінквентної поведінки, системності структурних компонентів правосвідомості, суб'єктивізації правових понять, моделювання природних та соціальних ситуацій, індивідуалізації, негентропії, екстраполяції.

Об'єктом СПЕ повинний бути не тільки та не стільки окремий вчинок підекспертної особи, але, перш за все – цілісна особистість у всієї різноманітності її психологічної структури і специфічності її відношень та взаємодій з іншими особами, групами, соціальним середовищем. Це дозволяє більш повно і послідовно розкрити її прямі та зворотні зв'язки з об'єктивними діями (інших окремих осіб, груп, соціальних умов) і суб'єктивними проявами активності (вибірковістю інтерактивних зв'язків, мотивації, рівнем інтелекту та ін.) і, таким чином, поглиблює розуміння особистості досліджуваного як складної динамічної саморегульованої системи.

В цьому зв'язку психологічне обслідування особистості в СПЕ не повинно бути зведено до використання стандартного набору відомих тестів, воно потребує спеціальної розробки і використання комплексу тестових та інших емпіричних методів, що дозволяють адекватно зрозуміти структуру особистості підекспертного в її динаміці і різноманітності зв'язків з дійсністю, що оточує. Розробка і використання експертних комплексів методик повинні будуватись у відповідності до принципу індивідуалізації, тобто з урахуванням: вікових і гендерних якостей особистості; рівня сформованості і співвідношення інтелектуальних, комунікативних, регулятивних (емоційно-вольових) процесів; мотиваційно-цільової сфери; особливостей життєвого шляху підекспертної особи; системи її відношень з навколишнім світом та людьми; притаманних їй особливостей реагування на складні, емоційно негативно наванчені ситуації; характеру професії конкретної особистості як носія правосвідомості і суб'єкта цілеспрямованої діяльності.

Особистість підекспертного розуміється як багаторівнева система, в якій проявляються і постійно взаємодіють декілька верств активності: психофізіологічна, психологічна і соціально-психологічна, що мають певні рівні розвитку і форми ієрархічної взаємодії (домінування та підлеглості) у кожного індивіда. Відповідно до структури СПЕ мають бути включеними адекватні методи, що відображають особливості кожної з верств психічної активності.

В умовах СПЕ особистість та особливості її правослужняної чи протиправної поведінки потрібно оцінювати з урахуванням попереднього онтогенезу і прогнозу майбутньої діяльності та поведінки (ступеню соціальної небезпеки, можливості ресоціалізації та ін.). Ступінь соціальної занедбаності особистості, фактори онтогенезу, рівень розвитку правосвідомості, попередній індивідуальний досвід, можлива віктимність поведінки, характер здійсненого криміналу та рівень активності особи в його здійсненні, її самооцінка, особливості наявної діяльності і вірогідність соціальної реабілітації у майбутньому повинні бути науково обґрунтовані експертом у висновку СПЕ і надавати реальну допомогу суду у винесенні адекватного рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М. Юридическая психология : монография / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Титул, 2006. – 750 с.
2. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи / О. В. Землянська // [за загальною редакцією д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки : монографія]. – Харків : Націон. ун-т внутр. справ, 2004. – 367 с.

3. Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи: Монографія / О. В. Землянська. – Харків : Титул, 2007. – 244 с.

УДК 159.9.346.548(477)

Іванченко Ю.С., здобувач Дніпродзержинського державного технічного університету

ВИЯВЛЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ ОСОБИСТІСНИМИ ПОКАЗНИКАМИ І РІВНЕМ ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ МИТНИХ ОРГАНІВ

Досліджено проблему взаємозв'язку між особистісними показниками і рівнем професійної успішності працівників митниці. Установлено, що успішність у професійній діяльності митників залежить від наявності і ступеня прояву позитивних і негативних якостей особистості. Доведено, що ключовими якостями інспектора вантажного відділу є інтелектуальні, а пасажирського – комунікативні. Зроблено висновок про можливість використання емпірично виявлених кількісних даних за допомогою методики «Особистісний диференціал» для відбору на службу в митні органи та успішності в професійній діяльності.

Ключові слова: якості особистості, професійна успішність, митні органи, вантажний відділ, пасажирський відділ.

Исследована проблема взаимосвязи между личностными показателями и уровнем профессиональной успешности работников таможи. Установлено, что успешность в профессиональной деятельности таможенников зависит от наличия и степени проявления позитивных и негативных качеств личности. Доказано, что ключевыми качествами инспектора грузового отдела являются интеллектуальные, а пассажирского – коммуникативные. Сделан вывод о возможности использования эмпирически выявленных количественных данных при помощи методики «Личностный дифференциал» для отбора на службу в таможенные органы и успешности в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: личностные качества, профессиональная успешность, подразделения таможи, грузовой отдел, пассажирский отдел.

Постановка проблеми. В системі української митниці в останні десятиліття кадрова політика визначається критеріями майбутніх працівників за освітнім рівнем і послужним списком. Облік якостей особистості здійснювався, але не були розроблені науково обґрунтовані принципи відбору кадрів. Справа в тому, що крім анкетних даних та інформації про освіту, для роботи в митниці необхідні певні якості особистості, які обумовлюють успішність професійної діяльності митників. Тобто для вирішення проблеми кадрової політики в митних органах України необхідно виявлення взаємозв'язку між особистісними показ-